

STRAF OG MENNESKESYN

Foredrag ved Dansk Kriminalistforenings 100-års jubilæum,
d. 26. november 1999.

AF BISKOP NIELS HENRIK ARENDT

There is a connection between punishment and the conception of human nature. It is illustrated by examples from the old Semitic law codices.

In the modern society there is a tendency towards an elitist conception of human nature. Bio-technology gives us the idea that some human beings are of higher value than others - dependent upon their conformity, their abilities, and how well they fit into society. This elitist view of man may also influence the way we treat criminals.

This article emphasizes an older conception of human nature, where every person is of the same value, independent of what he or she is or can do. Every person, even the weakest, has something to contribute to society. Every individual has the right to a personal identity and integrity. Although punishment bereaves a person of certain possibilities, it is not disrespectful if the person is looked upon as responsible for his or her own life. To be held responsible with regard to the law is to be honoured.

This article also discusses imprisonment - a practice which is problematic because it gives the criminal the impression that his or her contribution to society is not needed. Might labour-punishments be experienced as more meaningful to the individual, and might they help to minimize the high rate of recidivism among former inmates?*

Problemstillingen Straf og Menneskesyn har jeg ikke selv haft direkte inde på livet. At man som præst undertiden har lejlighed til at samtale med tidligere straffede personer, siger sig selv, men det er første gang, jeg er blevet tvunget til mere principielt at overveje problemstillingen. At jeg er optaget af spørgsmålet om, hvilket eller hvilke menneskesyn der er fremherskende i det danske samfund, er indlysende. Bl.a. 6 års medlemskab af Det etiske Råd har trukket denne problemstilling helt frem i lyset. Hvilket menneskesyn ligger bag lovgivningen på det biomedicinske område? Findes der overhovedet et fælles dansk menneskesyn? Er der ved at gå skred i det? Kan man tale om, at der ligger et bestemt menneskesyn bagved den moderne biomedicinske forskning?

Et menneskesyn er ikke noget statisk. Det ændrer sig både som følge af økonomisk/socialt forandringer og som følge af erkendelsesmæssige nybrud. Det findes der mange historiske eksempler på - lad mig blot nævne et: i renessancen udviklede menneskesynet sig på den måde, at mennesket, herunder det enkelte

---

*Title in English: *Punishment and the Conception of Human Nature*. Original in Danish.

individ, kom til at stå betydeligt mere i centrum, end det havde gjort i middelalderen. Hele renæssance-humanismen er et udtryk derfor. Der var mange årsager hertil, også af økonomisk/social art; men en af dem var den astronomiske forskning, som indebar et nyt verdensbillede. Da man blev klar over, at himlen ikke var der, hvor man havde antaget den var, og at mennesket altså ikke var omgivet af sfæriske grænser, men i kraft af nye redskaber og ny erkendelse skuede længere ud i rummet end man tidligere havde vidst af, rykkede Gud i virkeligheden på afstand af mennesket, og dermed blev der mere plads til mennesket selv. Samtidig anbragte den iagttagende forskning jo i eminent grad individet i centrum.

Jeg tror at ændringen i menneskesynet dengang indtraf i nogen grad umærkeligt, i hvert fald for det almindelige menneske, simpelthen fordi det gik langsomt. I det moderne dynamiske samfund ændres forståelsen af mennesket hastigt og er derfor mere til at få øje på. Netop derfor giver det mening at stille spørgsmålet om, hvorledes sanktionerne i vores retspleje forholder sig til vores menneskesyn.

Anmodningen om principielt at overveje forholdet mellem lovgivning, straf og menneskeopfattelse, bragte mig ikke desto mindre noget på glatis. I første omgang overvejede jeg at sætte mig ind i den ganske omfattende litteratur om straffeteori og om de kulturhistoriske baggrunde for straffesystemer. Men ved nærmere overvejelse blev jeg klar over, at jeg formentlig dermed kun ville kunne præstere en amatør-mæssig gennemgang af et stof, som for længst er denne forsamling bekendt. Jeg valgte derfor en anden fremgangsmåde for at inspirere mine egne overvejelser i forhold til emnet. Jeg skrev til de 5 arrestuspræster i Haderslev Stift og bad dem om på et par sider at berette om deres oplevelse af det danske straffesystem. Der er tale om personer, som for hovedpartens vedkommende med ugentlige besøg har adskillige års erfaring med arresthusene. Selvom arresterne kun er en del af det samlede fængselsvæsen, og selvom præsternes ugentlige besøg kun kan give dem en begrænset indsigt i forholdene for de indsatte og deres vogtere, så havde jeg en forestilling om, at netop et sådan lidt fremmed perspektiv på straffeinstitutionen måske kunne være frugtbar.

Det kom der særdeles læseværdige rapporter ud af, der både gav mig et bedre indtryk af fængselspræsternes arbejde og - først og fremmest - satte gang i overvejelserne over forholdet mellem straf og menneskesyn. Der var også flere forslag til, hvorledes jeg kunne disponere mit foredrag. Én af præsterne mente f.eks., at jeg kunne foreslå, at vi startede med at synge "Fordum var der fred på gaden" !

Jeg nævner denne indledende indsamlingsproces for at forklare, hvorfor det følgende foredrag egentlig mest består i en række tilløb - uden færdige konklusioner, og måske også uden en alt for iøjnefaldende systematik. Jeg forestiller mig, at når man har bedt en ikke-fagperson som mig om at tale om emnet, så er

det netop for at få sådanne lidt skæve betragtninger på problemstillingen. Og så må man bære over med, at jeg måske her og der kommer til at udtale mig på en måde, så nogle vil tænke "han aner jo ikke, hvad han snakker om". Det er sandt, men det kan jo også en gang imellem være frugtbart.

“Menneskesyn”

Jeg vil godt opholde mig lidt mere ved selve brugen af ordet “menneskesyn” i mit emne. For nylig fremkom en medieforsker med en analyse af politikeres og andre offentlige personers sprog. Han gjorde opmærksom på, at netop ordet “menneskesyn” er hyppigere og hyppigere forekommende i den politiske debat. For 3-4 år siden var det ordet “værdier”, som pludselig dukkede op på arenaen. Man kan tage det som et udtryk for, at det, man kalder “bløde” emner, er kommet på den politiske dagsorden, og at vi bevæger os mod et mere humanistisk indstillet samfund. Nogle medieforskere hævder, at tro, livsholdning, etik og værdier bliver det store emne i medierne i det kommende årti. Og det er der allerede noget, der tyder på - alverdens offentlige personer er pludselig parat til i interviews at krænge ud med personlige overbevisninger og holdninger, som tidligere har været anset som komplet uinteressante for offentligheden.

En sådan udvikling skulle jeg - som ansat i en institution, hvor netop sådanne fænomener spiller en hovedrolle - måske glæde mig over. Ikke desto mindre kan jeg godt somme tider blive betænkelig ved sådanne modeord. Tag ordet “værdi”. Værdier (som nabo-forpligtethed eller social solidaritet) var for vore bedsteforældre ikke noget, man talte meget om, og slet ikke noget, man valgte. De var der på forhånd, man var forpligtet på dem, og man vidste, at både samfundet og en selv blev båret af alt dette usagte, som der var en selvfølgelig enighed om. Men når værdier bliver noget, man taler om, er det i virkeligheden udtryk for, at de har mistet deres selvfølgelighed; de er blevet genstand for et til- og fravalg. Det er efter min mening imod værdiernes væsen.

Tilsvarende med et andet modeord i tiden: “etik”. Det er ikke tilfældigt, at det ord er kommet på mode netop på et tidspunkt, hvor der sker sensationelle grænsesprængende nybrud på det biomedicinske område. På en konference om genteknologi for 14 dage siden på Christiansborg gjorde tidl. amtsborgmester Erling Tiedemann sig til talsmand for det synspunkt, at når der i vore dage tales så meget om nødvendigheden af en etik til tiden, altså en etik, der svarer til de forskningsresultater og -metoder, vi i dag bliver præsenteret for, så er det i virkeligheden et udtryk for, at vi har *mistet* vores etiske beredskab. Relativeringen af etikken gør det nødvendigt - og også lidt mondænt - at tale så meget desto mere om den. Men hvis vi virkelig skulle stå rustet i forhold til de vanskelige afgørelser, vi skal træffe i dag, skulle den etiske samtale ikke handle om, hvilken etik der er behov for i denne tid, men hvilken etik der gælder til en hvilken som helst tid.

Således også med ordet “menneskesyn”. Politikerne bruger det, mediefolkene

bruger det, og jeg bruger det såmænd også selv - men måske er det virkelig udtryk for, at der er gået orm i menneskesynet, at vi allerede har bevæget os bort fra en konsensus om, hvad et menneske betyder, hvad det er værd; og nu, da huset er ved at ramle om ørerne på os, prøver vi med en hektisk tale om menneskesyn næsten som et mantra at værgе os mod følgerne af, at vi ikke længere betragter selve det at være et menneske som noget særligt.

Det elitære menneskesyn

Professor i medicinsk etik, overlæge Henrik Wulff har gjort gældende, at hvis man skal tale om et bestemt synspunkt bag den medicinske indsats og forskning i Danmark, må det være det, han kalder "*det samaritanske princip*". Her knytter han selvfølgelig til ved lignelsen om den barmhjertige samaritaner. Dette samaritanske princip, siger han, er vi nogenlunde enige om alle sammen uanset forskelle i livsanskuelse. Princippet går ud på, at det menneske, som har behov for hjælp, skal hjælpes. Det skal hjælpes her og nu og uden hensyn til dets status eller egenskaber. Og det skal have den mest adækvate behandling, så langt som man kan hjælpe det.

Det er den kristne forkyndelse, der har ført denne opfattelse af vores medmenneskelige forpligtelse ind i vores samfund, men princippet eksisterer uafhængigt af livsopfattelse og tro. Deri har han ret. Hovedparten af den medicinske behandling og forskning, der finder sted i dag i Danmark, har i en eller anden forstand dette samaritanske princip som udgangspunkt. De allerfleste forskere ville utvivlsomt afvise det, jeg modsætningsvis vil karakterisere som "et elitært menneskesyn", hvor værdien af det enkelte menneske gradueres, og hvor man tilkender det, der på ens egen tid opfattes som det mest perfekte menneske, den største værdi. De vil hævde, at de er motiveret i deres forskning af det *modsatte*, af et ønske om at hjælpe de svage - og indigneret afvise, at de skulle nære et ønske om at fremme det stærke, vellykkede, harmoniske, velfungerende og socialt tilpassede individ. Men pointen er, at nogle af de muligheder, som den moderne biomedicinske forskning indebærer og også arbejder med, ikke desto mindre fremmer en idealisering af det stærke, normale, velfungerende individ. For at konkretisere: hvis man f.eks. ikke på forhånd sætter meget snævre grænser for, hvor langt man vil gå m.h.t. fosterdiagnostik, rummer fosterdiagnostikken muligheder for en frasortering, som gør svaghed, utilpassethed, funktionsmangler hos det enkelte menneske til noget uønskværdigt og dermed også det menneske, der har disse egenskaber, mindre værdifuldt, mindre nødvendigt for fællesskabet, mere undværligt.

Vi står tillige over for teknikker, som antaster tanken om, at ethvert menneske er enestående, og at ethvert menneske har ret til en individuel identitet, til at være sig selv. Det er efter min mening selvfølgelig, at ethvert menneske har og bør have en sådan ret. Det vil være en krænkelse af et menneskes ret til en individuel identitet, af vedkommendes integritet og værdighed, hvis det bliver gjort

til et middel for noget andet, hvis det kopieres eller selv bliver til som kopi eller ud fra en eller anden idealforestilling om det perfekte menneske. Ved den førnævnte konference anslog en amerikansk fremtidsforsker, at om 35 år vil 80% af alle amerikanske børn på den måde have været genstand for genetisk forbedring.

Her overfor vil jeg sætte et andet menneskesyn, som man for min skyld godt kan kalde det samaritanske, et menneskesyn, som hævder, at ethvert menneske er *enestående*, er *værdifuldt* i sig selv, er *uundværligt for fællesskabet* - på forhånd, uanset enhver kvalifikation. For mig har det menneskesyn selvfølgelig en sammenhæng med min personlige livsopfattelse, men jeg vil mene, at mange vil dele det. Jeg begrundet det med, at enhver af os er her, fordi nogen har villet at vi skal være her, fordi vi til syvende og sidst er viliede af Gud. Det er jo en fuldstændig fabelagtig, ubegribelig værdisættelse af det enkelte menneske. Men uanset tro kan jeg ikke se, at vi kan undvære den opfattelse af mennesket, hvis vi ikke skal ende med umenneskelighed. I hvert fald er der så nogle mennesker, der kommer til at betale for andres lykke, sundhed og styrke.

Ethvert menneskeliv har en betydning, mening, ja er nødvendigt for fællesskabet, selv det elendigste og mindst produktive. I hvert fald har det den mening at kalde på medfølelsen, omsorgen, tilstedeværelsen. Derfor kan vi ikke undvære de svage mennesker iblandt os. Vores fællesskab ville blive endimensionalt og koldt uden dem.

Straf

Straf er ikke en moderne opfindelse, tværtimod. Allerede i 1. Mosebogs 3. kapitel fortælles der om den første straf af nogle mennesker. Straffen bestod i tidsbestemt udvisning eller fratagelse af midlertidig opholdstilladelse. Om det bibelske syn på straf vil jeg godt sige lidt mere, dels fordi det er noget, jeg ved lidt om, dels fordi det indirekte har øvet betydelig indflydelse, selv på vore dages straffelovgivning - Gamle Testamente leverede jo lange passager til Christian V's Danske Lov - og endelig fordi det illustrerer sammenhængen mellem menneskesynet og synet på straf.

Det grundlæggende princip i den hebraiske straffelovgivning er den strenge gengældelse. *Lex talionis*, altså gengældelsesprincippet, omfattende såvel ejendommen som personen, udtrykkes direkte i alle tre sektioner af Moseloven i 2., 4. og 5. Mosebog. Dette gengældelsesprincip genspejler en traditionel semitisk skik og brug og er fælles for alle kendte lovsamlinger fra det vestlige Asien, udover Gamle Testamente også Hammurabis Lov, Den Assyriske Lov og den Hitittiske Lovsamling. I Hammurabis Lov formuleres det i udtryk, der er næsten identiske med de bibelske, søn for søn, datter for datter, øje for øje, lem for lem, tand for tand, liv for liv, slave for slave.

Straffen for en forbrydelse havde to væsentlige formål. For det første at afholde andre fra lignende forseelser, for det andet uddrivelsen af det onde fra landet.

Her må man have den historiske udvikling i tankerne. I nomadestaten blev forbrydelsen hævnnet snarere end straffet; familiesolidariteten indebar, at ethvert medlem af familien i virkeligheden var ramt, når én person var ramt, og derfor også var forpligtet til at deltage i gengældelsen. Da nationen udviklede sig først til et agerdyrkersamfund, siden til et købmandssamfund, blev hensigten med straf at beskytte liv og ejendom. Israelitterne skelnede ligesom andre antikke folk ikke skarpt mellem forbrydelse og synd, og følgelig finder man religiøse love side om side med borgerlige og straffe-love. Under etisk påvirkning fra religionen blev forbrydelse mere og mere opfattet som en krænkelse af Guds retfærdighed og hellighed og blev derfor straffet for også at værne disse guddommelige attributter.

Af straffe fandtes først og fremmest livsstraffen. Tortur og andre barbariske lemlæstelser er fremmede for Gamle Testaments straffekodex, men stening, halshugning, hængning var kendte livsstraffe. Brænding og korsfæstelse var straffe, som dukkede op på et sent tidspunkt under indflydelse fra andre orientalske kulturer. Derudover fandtes fysiske straffe, bestående af prygl, pisk eller brændemærkning. Derimod er frihedsberøvelse en ukendt straf både i Hammurabis Lov og i de mosaiske love; den dukker først op hen imod slutningen af gammeltestamentlig tid, men kun sporadisk. Endelig fandtes der økonomiske straffe i form af bod, altså en godtgørelse af skaden. Bøde i den moderne betydning af denne straf fandtes ikke.

I hele dette kompleks af love spiller altså flere motiver ind, som i virkeligheden også kan genfindes bagved den moderne straffelovgivning. *Hævnen* er i Gamle Testamente et anerkendt motiv. I dag vil vi bruge andre ord. Når vi f. eks. taler om, at man ikke må krænke folks retsbevidsthed, er det alligevel grundlæggende det samme instinkt vi forholder os til. Det *præventive* er et andet afgørende motiv, som vi også i dag tillægger stor betydning. Jeg er ret sikker på, at når man i vores del af verden i begyndelsen af forrige århundrede for alvor introducerer fængselsstraffen, så spiller måske det tredje motiv ind, som er så synligt i Gamle Testamente: at man ønsker at *fjerne den forurening* af det menneskelige fællesskab, som ondskaben udgør. I Gamle Testamente er dette motiv selvfølgelig begrundet i opfattelsen af folkefællesskabet som et religiøst fællesskab og landet som et helligt land. Men også for et mere sekulært samfund kan der opstå et ønske om ikke at have krænkeren af fællesskabets normer gående løs, fordi det i virkeligheden truer fællesskabets sammenhængskraft. Det er udtryk for, at *menneskeligt fællesskab og samfundsdannelse er fabelagtigt sårbar*; og hvis man tåler tilstedeværelsen af forulemperen indenfor fællesskabet, underminerer man det samme fællesskab. Krænkeren skal fjernes fra vores blik, pletten skal vaskes af; hvis det ikke sker, risikerer man, at krænkelsen gennemsyrrer selve samfundsdannelsen og opløser den. Derfor foretog man fordrivelser i Det gamle Testamente, derfor deporterede man i en tid langt nærmere vores egen, og derfor bygger man i dag fængselsinstitutioner, som afsondrer forbryderen fra det øvrige samfund.

Et samfunds straffeopfattelse afslører således både noget om samfundsforståelsen og om den opfattelse af mennesket, som er dominerende i dette samfund. Det gælder også vores samfund. Nu er så mit spørgsmål: hvis jeg har ret i, at en elitær menneskeopfattelse er på vej til at gøre sig gældende hos os, kunne den så også tænkes at få indflydelse på vores behandling af lovovertræderen? Det er svært at svare på, og i hvert fald ikke umiddelbart til at få øje på. Det skyldes måske også, at fængselsvæsenet (efter min fornemmelse) kun ændrer sig meget langsomt, næsten ligeså langsomt som Folkekirken.

Alligevel er der i debatten netop om den medicinske teknologi dukket udsagn op, som i mine øjne er betænkelige, nemlig når man begynder at opfatte forbrydelse som genetisk bestemt. Det er jo i en vis forstand ikke noget nyt: Var der ikke en hjerneforsker, der engang mente, at man af menneskets hovedform kunne aflæse kriminelle anlæg? Det ler vi af i dag, men vi ler ikke af de genetikere, som hævder, at aggressivitet, manglende socialitet, kleptomani, pædofili osv. er genetisk bestemt. Og når man i løbet af de næste par år forventer at have kortlagt hele det menneskelige genom og har fået placeret sådanne egenskaber på genkæderne, så kan de sidenhen diagnosticeres, og så kan man forestille sig, at man indenfor overskuelig fremtid kan få den ide at frasortere alle sådanne genetiske forbrydere. Vil man sige, at jeg her bevæger mig over i sciencefiction-genren, må jeg svare, at de perspektiver, genteknologien for tiden opruller er langt mere vidtgående.

Men også på anden måde kan dette elitære menneskesyn - denne opfattelse af, at forbryderen altså menneskeligt set har en ringere værdi end det socialt tilpassede menneske - gøre sig gældende. Hvis man ophører med at betragte et menneske som subjekt i dets egen historie, er der grund til at råbe vagt i gevær. For det er i virkeligheden at fratage et menneske noget af dets værdighed. En af arrestpræsterne definerer præstens opgave som den at holde den indsatte fast på, at man ikke taber sin værdighed som menneske ved at gøre sig skyldig i et eller andet. Jeg tror, at man også inden for Kriminalforsorgen kan blive fristet af det, jeg kalder et elitært menneskesyn. Det kan skjule sig under mange, måske endda human lydende forslag til ændringer i behandlingen af fanger. Men overalt hvor det dukker op, synes jeg, der er grund til at kridte skoene. At fastholde, at menneskelig værdighed ikke står og falder med, hvad vi gør eller ikke gør, men at den i virkeligheden er noget, der er tildelt os på forhånd, at den er noget, der udspiller sig imellem mennesker. Og derfor bør et straffesystem være indrettet på en sådan måde, at det ikke tager værdigheden fra en eneste af de personer, der kommer i berøring med det, hverken de indsatte eller dem, der skal passe på dem.

“Sit eget livs ansvarshavende redaktør”

Nu kan man spørge, om straf ikke netop består i, at man fratager mennesket dets rolle som subjekt i egen historie og i stedet gør det til objekt for andres, domme-

rens og myndighedernes handling. Det er klart, at sådan kan det opleves af den indsatte - og dermed berøres spørgsmålet om, hvad vi stiller op med straf, hvis vi i virkeligheden ikke har en konsensus om menneskesyn.

Det er afgørende, at straffen opleves i sammenhæng med den handling, hvorfor personen dømmes. Der skal være en objektivitet i forholdet mellem det dømmende samfund og den dømte. Denne objektivitet er loven. Loven er alle fælles om og alle undergivet. Det betyder, at selvom dommeren/samfundet fratager personen nogle handlemuligheder eller retten til på visse felter at være subjekt for sin egen historie, så er dommeren ikke hævet over den pågældende. De står objektivt på præcist det samme sted, nemlig under loven. Det er *loven*, som fratager den dømte nogle muligheder, og loven kan gøre det, uden at den derved berøver den dømte værdigheden. Loven gør faktisk det modsatte. I og med at den fastholder den dømte på sit ansvar, tilkender den ham eller hende værdighed. Tager man ansvaret fra et menneske, er man snublende nær ved også at tage dets værdighed, ja menneskelighed fra det. Som én af præsterne skriver: "Hvad er værst at sige til sin næste: Det du har gjort, er jeg både skuffet over og ked af - eller sige: Nå, ja det var vel ikke andet, end hvad man kunne vente? I skuffelsen og vreden er dog et håb og en forventning gemt - uindfriet javist, men dog stadigvæk et håb og en forventning. Men i ligegyldigheden findes ingen af de dele, kun en gold ligeglæthed, der måske oven i købet har den frækhed at camouflere sig som tolerance."

Han underbygger sit synspunkt med beretningen om en morder, som i en konkret situation følte, at ansvaret blev taget fra ham, da man i forbindelse med hans sag fokuserede meget på, at han i sin barndom havde været alene med en mor, der drak dagen lang. Det endte således med, at det i grunden blev hende, der fik skylden for, at manden var blevet morder. Det hørte han. Og han fór op og råbte: "Du skal ikke give min mor skylden; hun har ikke slået nogen ihjel, det er mig, der har gjort det." Han ville ikke finde sig i at blive opløst i en række ligegyldige og tilfældige årsagssammenhænge, at blive reduceret til en handlingsmekanisme, et ikke-menneske, der viljeløst reagerer ud fra de inputs, han nu måtte få. Han ville for at citere Kierkegaard være "sit eget livs ansvarshavende redaktør."

Straf er i sig selv ikke et udtryk for fratagelse af værdighed eller mangel på respekt. Det er tilnærmelsesvis det modsatte - hvis dommen vel at mærke falder på basis af den lov, som enhver borger i samfundet er stillet ind under. Med en berømt forfatters ord: Man kan kun være dommer og dømme, hvis man selv ved sig skyldig. Så er dommen udtryk for, at der *til ethvert menneske i dette samfund kan stilles de samme krav og de samme forventninger*. Og så er den et udtryk for respekt.

Samfundets grænser

Men hvad hvis samfundets grænser bliver uklare? Så får lovovertræderen vanskeligt ved at forstå sin straf, og risikoen for, at den opfattes som vilkårlig, bliver større. En sådan uklarhed kan skyldes, at loven ikke er klar nok, eller at retshåndhævelsen ikke er konsekvent. Men den kan endelig også skyldes, at menneskesynet er i krise.

For at straf skal have mening, skal menneskesyn og straf følges ad, eller straf skal være udledt af menneskesyn. Og når et samfund er kommet i tvivl om sit menneskesyn, sådan som man kan frygte, det måske er tilfældet i Danmark, eller hvis samfund og lovovertræder ikke har en identisk menneske-opfattelse, så opstår problemet. Så opleves straffen som overgreb og magtmisbrug. Vores retspraksis er blevet til i middelklassen eller i borgerskabet; og da i virkeligheden den danske befolkning altovervejende tilhører middelklassen, så har sammenhængen mellem straf og menneskesyn hidtil være rimeligt indlysende. Man kan diskutere om straffen sommetider er for hård, fordi samme middelklasse jo ofte tildeler en slags tillægsstraf, bestående f.eks. af skilsmisse, tab af venner og omgangskreds og ofte også af familie, social deroute samt selve det, at man tvinges til at opholde sig i et kriminelt miljø. Det kan for et middelklassemenneske give mange identifikationsproblemer.

Men for et menneske, der overhovedet ikke kan identificere sig med samfundets menneskeopfattelse, og for hvem samfundets grænser er komplet udflydende, fordi man fra barnsben er opdraget med helt andre grænser, bliver straffen problematisk. Ja, den opfattes måske ikke engang som en straf. En af præsterne fortæller om en pige fra Vesterbro, hun mødte for mange år siden i Horsørød. Hun blev mødt med et: "Hej, nå er du her endnu; ja, jeg har fået den samme celle som sidste gang og NN og NN er her endnu; vi ses senere". For pigen betød straffen ikke noget personligt, hendes miljø tog ikke afstand kriminalitet, i fængslet mødte hun sine egne, ja på visse måder havde hun mere samling på sit liv i fængslet end udenfor. Her var ordnede forhold, renlighed, ja endog selskab, en slags tilværelse, som man var en del af. Hun blev sådan set ikke straffet. Men hun blev fastholdt i et kriminelt miljø.

Skyld forudsætter et fælles menneskesyn. Og det er tilbagevendende i stort set alle præsternes beskrivelser, at *omkring skylden råder der i dag en stor forvirring*. Skyld er for mange indsatte ikke et personligt anliggende, men er blevet et spørgsmål om, hvad de nu går hen og bliver dømt for. Det er tankevækkende, at en præst kan skrive: Jeg har mødt flere, der var sigtede for manddrab, men ikke mødt nogen, der gav udtryk for at være noget af skyld. På den anden side opererer man ikke desto mindre med spørgsmålet om andres skyld. Som bekendt er sædelighedsforbrydere almindeligt foragtede. Chikanen eller brutaliteten mod dem hører med til fængslets hverdag, og selvom man må tage dyb afstand fra, at de på den måde bliver gjort til de egentlige syndebukke, må man samtidig erkende, at der i denne hakkeorden alligevel afslører sig rudimenter af

en forståelse af, hvad et menneske er værd. Barnet, det uskyldige, forbryder man sig ikke imod.

Bevidstheden om grænser, også når man overskrider dem, er noget meget afgørende, hvis straf skal give mening. I Dostojevskis fortælling om sine ti år i straffelejre og forvisning vender han hele tiden tilbage til dette spørgsmål. Det, han bl.a. skildrer er, at der hos visse undertrykte mennesker kan opstå en fuldstændig uimodståelig drift mod grænseoverskridelsen. Han har mange skildringer af fanger, der på den måde i et dybt undertrykkende samfund drives til at gøre det formastelige. Et enkelt citat fra "Minder fra Dødens hus":

"En mand, lad os sige en bonde, en landarbejder, borger eller soldat, lever sit liv ganske fredeligt og stille. Hans lod er bitter - han døjer ondt og holder længe ud. Pludselig er det, som om noget springer i ham; med ét kan han ikke styre sig længere - i et uheldigt øjeblik drager han kniven og stikker den i sin fjende og undertrykker. Og nu begynder det sælsomme: Mennesket er for en tid fuldkommen fra vid og sans. Den første, han myrdede, var hans fjende, hans plageånd; dette var forbryderisk, men begribeligt - der fandtes en bevæggrund, en logik. Men derefter myrder han ikke blot sine fjender: han myrder nu den første, den bedste, som kommer ham i vejen, han myrder af pure lyst, for et ords, for et blik skyld, simpelthen med et "af vejen her, lad mig komme frem! Væk med dig!" Det er, som om en rus, et feberdilatium jager ham, som om han i følelsen af at have overskredet én ham tidligere hellig grænse pludselig sitrer i desperat fryd over, at intet mere nu er ham helligt; han drives nu af sted som af en vild lyst til at trodse alle love, al autoritet og ret, han nyder denne tøjlesløse, ingen grænser følende frihedstummel, nyder sit eget hjertes svimlen og rivende fald ned i den bundløse rædsel. Under alt dette ved han, at en skrækkelig straf venter ham. Hans tilstand kan måske sammenlignes med den følelse, hvormed et menneske, stående på et højt tårn, bøjer sig ud og føler sig lokket af dybet under sine fødder, indtil han fristes til at styrte sig hovedkulds ud i det: et eneste spring - og alt er til ende! Og den slags hænder selv med de roligste, fredeligste mennesker, som hidtil aldrig har gjort det mindste væsen af sig."

Som man kan høre: Dostojevskij kredser om grænsens indflydelse på mennesket; også i mange af sine store romaner gør han forbrydelse og straf til tema, netop for at vise, hvorledes straffen kun bliver meningsfuld, hvis den enkelte kan opfatte den som retfærdig, klingende sammen med én eller anden fælles forståelse af, hvad man må forvente og kræve af ethvert menneske.

Behovet for mening

Hvad er det mest fundamentale behov for et menneske? På det spørgsmål er der givet forskellige svar. Sigmund Freud hævdede som bekendt, at den seksuelle behovstilfredsstillelse var den fundamentale drivkraft for mennesket. En anden betydelig tænker fra den psykoanalytiske tradition Alfred Adler mente, at behovet for magt, dominans, indflydelse var mindst ligeså stærkt eller stærkere end

det seksuelle behov. Den østrigske psykiater Viktor Frankl udsendte i 1947 et lille skrift, der på mange måder bryder med både Freud og Adler. Frankl er selv elev af Freud, men hans opgør med mesteren skyldes hans egne helt unikke erfaringer. Viktor Frankl blev i 1942 sendt til Auschwitz sammen med sin kone. Hans kone døde, men Frankl overlevede.

I koncentrationslejren fik han mulighed for at vurdere den dynamiske psykologis påstande under helt ekstreme forhold. Og hans påstand er, at hvis de ikke gælder under disse forhold, hvor mennesket virkelig kan iagttages uden alle de masker og ikklædninger, som det ellers kan iføre sig i et normalt samfund, hvis teorien ikke gælder for det i enhver henseende afklædte og nøgne menneske, så gælder den ikke. Frankl mener på den baggrund, at der er et andet behov, som er dybere end de seksuelle og sociale: det er behovet for mening. Han citerer filosofen Nietzsche: den der ved hvorfor han lever, tåler næsten et hvilket som helst hvordan.

Nu kan man selvfølgelig strides, om teorien skal baseres på iagttagelser under normale eller ekstreme forhold, men Frankl har givetvis ret i, at behovet for mening spiller en utrolig stor rolle for mennesket. Det, som han kalder den eksistentielle frustration, dvs. oplevelsen af livet som betydningsløst, uden sammenhæng og mening, uden fremtid, er en netop i vore dage vidt udbredt "neurose". Den er veldokumenteret i kunsten, ikke mindst i litteraturen. Det menneske, for hvem tilværelsen med den tjekkiske digter Milan Kundera's ord bliver *ulidelig let*, dets liv er truet af opløsning.

I virkeligheden er det ikke først Frankl, der opdager dette behov. Hvis jeg endnu engang må citere Dostojevskij, denne gang fra Brødrene Karamasov, så siger han: "Det er ikke bare livet, som betyder noget for menneskene, men også meningen med livet; dette er hemmeligheden ved deres natur: uden en bestemt forestilling om, hvorfor de lever, vil menneskene aldrig gå med til at leve. Så har livet ingen tiltrækning for menneskene, om de så har overflod; så vil de hellere udlette sig selv."

Viktor Frankl er nu videre af den opfattelse, at meningen med tilværelsen ikke ligger fix og færdig foran det enkelte menneske - i form af en teori eller en holdning, man køber eller overtager. Nej, meningen er noget, som først bliver til i den enkeltes liv, når denne tager livets udfordringer op og svarer på dem. Dvs. at meningen på en vis måde er noget, den enkelte selv skal "yde". Det kan være i et kærlighedsforhold, det kan være i et arbejdsforhold - noget af det epokegørende ved Viktor Frankls forestilling er, at han også mener, at det lidende menneske selv kan skabe mening i sin lidelse gennem den måde, hvorpå man møder lidelsen. Hvor vi er tilbøjelige til at karakterisere megen lidelse som meningsløs, hævder Frankl, at det enkelte menneske og fællesskabet er i stand til at give lidelsen mening, for det enkelte menneskes vedkommende ved at tage den på sig som skæbne, offer eller lignende, for fællesskabets vedkommende ved at se medmenneskets lidelse som en udfordring til tilstedeværelse, opmærk-

somhed, omsorg, med-liden. Men det er selvfølgelig en forudsætning, at man virkelig får lov at møde livet som en udfordring.

Her vil jeg så vove mig ud på den tynde is. Den væsentligste straf i vores samfund er frihedsstraffen, dvs. at den pågældende for en tid tages ud af cirkulation, berøves sin plads i samfundet. Set i relation til spørgsmålet om mening er det en risikabel måde at straffe på, for det er jo i realiteten et signal til den pågældende om, at han eller hun er overflødig i en samfundsmæssig sammenhæng. Det hører med til mit menneskesyn, at ethvert menneske uanset egenskaber og evner, alder og køn, produktivitet og effektivitet er uudværligt. Enhver har noget at yde i forhold til fællesskabet, som kun lige netop det menneske kan yde. Selv det dybt multihandicappede, ordløse menneske, der i et og alt er afhængig af andres omsorg, yder alligevel noget til samfundet. Ved at kalde på omsorg, nærvær og medfølelse får de svage lov at være med til at bevare vores fællesskab som et menneskeligt fællesskab. Men de indsatte i fængslerne: hvorledes viser man *dem*, at de er nødvendige for fællesskabet? I hvert fald i arresthusene er der ingen arbejdspligt; de fleste af fangerne kan stå op om morgenen, når de vil, med det resultat, at mange af dem ligger på ryggen til langt op af formiddagen. Og hvis man tilbyder dem arbejde, er det ofte et arbejde, som det er svært at se nødvendigheden af. Det signalerer man også ganske tydeligt ved den arbejdsdusør, der udbetales for arbejdet.

Før frihedsstraffen blev den dominerende straffeform i vores samfund, havde man *tvangsarbejdet* som straf. Jeg er ikke sikker på andet, end at jeg går ind for tvangsarbejde fremfor frihedsberøvelse - som en mere menneskeværdig form for straf.

I forgårs besøgte jeg Varnæs Kirke. Der har man på det middelalderlige klokke-tårn bevaret én af de få halsringe, hvori man hensatte folk, som havde overtrådt loven. Fortællingen gik, at halsringen sidste gang var blevet benyttet i slutningen af 1700-tallet til en karl, der havde stjålet 20 daler. Han blev placeret i ringen Kristi Himmelfartsdag. Det var nemlig en dag, hvor folk alligevel ikke arbejdede, og så kunne han stå der til spot og spe. Men hans arbejde kunne man ikke undvære; derfor vidste både han og de, der kom forbi, at næste dag var han igen et uudværligt medlem af det lokale fællesskab. Set i det lys kunne frihedsberøvelse i weekend'en måske også være en mulighed.

Fra et af arresthusene i mit stift lyder meldingen, at man der gør en kæmpeindsats for at skaffe de indsatte arbejde, og at de allerfleste tager imod det. Det er udtryk for en respekt for også den indsatte uundværlighed. Problemet er selvfølgelig, hvis vi i det hele taget er begyndt at betragte en betragtelig del af befolkningen som undværlige, når det handler om en arbejdsmæssig indsats. Undværlighed karakteriserer f.eks. også opfattelsen af de gamle.

Kunne man forestille sig, at den meget høje recidiv-procent, som vi vitterlig har her i landet, har sammenhæng med et menneskesyn, der er begyndt at give sig i fugerne? Og kunne man omvendt udtænke alternative straffeformer, som

virkelig levede op til forestillingen om, at lovbryderen er et uundværligt medlem af det menneskelige fællesskab ?

Definitionen på et menneske - og på en lovbryder

Hvad er et menneske, at du tager dig af det? spørges der i Gamle Testamente i Salmernes Bog. Det ligger i luften, at svaret på dette spørgsmål er et ufatteligt mysterium. Men når talen er, om de mennesker, der befolker fængslerne, er svaret på spørgsmålet: *hvad er dette menneske?* ofte meget enkelt: han er en morder, eller han er en voldtægtsforbryder, eller han er en bedrager. Det straffede menneske defineres ved én enkelt handling, som han eller hun har begået (ja, jeg ved godt at nogle har måske begået adskillige). Det er en meget endimensionel definition af den pågældende. Man er defineret alene ved sin forbrydelse. Enhver kan prøve at forestille sig, hvis han eller hun skulle defineres kun ved det absolut værste eller tåbeligste, man har gjort, under bortseen fra alt, hvad man i øvrigt var og kunne.

Peter Seeberg brugte engang en finurlig titel på en novelle: *Musikken er større end forbrydelsen*. En straf må tage udgangspunkt i, at et menneske altså er andet og mere og større end dets forbrydelse. Jeg argumenterer ikke for, at straffen af den grund skal reduceres. Men den ideelle straf burde rumme et sådant individuelt element, at lovbryderen ikke kun så sig defineret ved et eneste forhold. Hvilket også burde medføre, at når straffen var overstået, så var der andre muligheder for det menneske end at falde tilbage til kriminaliteten. Som en præst skriver: Når vi anerkender straf - og det gør vel enhver i et retssamfund, hvorfor anerkender vi så ikke det menneske, der har udstået straffen ?

Men igen: også andre steder i samfundet nøjes vi med at interessere os for en enkelt evne eller egenskab, når vi skal vurdere et menneske. Et menneske har måske 100.000 gener. Alligevel føles det åbenbart ikke mærkeligt at sortere mennesker fra på grundlag af en variant i blot et enkelt gen, der måske indebærer at den pågældende er lidt svagere udstyret m.h.t. tilpasning eller på ét enkelt andet område falder udenfor vore normalitetsbegreber.

Med til lovbryderen hører i visse tilfælde også dennes familie. Carl Lomholt, fængselspræst i Horsens, har gjort opmærksom på, at her er der ikke sjældent også tale om *ofre*. Der er i dag en øget opmærksomhed overfor offeret for forbrydelsen, men ikke overfor de indirekte ofre. Ikke kun lovbryderen selv, men hans nærmeste familie defineres også ofte udelukkende ud fra den ene kriminelle handling. Jeg nævner disse velkendte forhold uden at have nogen løsning på problemerne. Når vi hævder, at loven er til for at beskytte den svage, så står vi i det dilemma, at der altså er andre svage, som bliver lovens ofre. Også de må have et krav på at blive set på i deres individualitet. At fru Justitia har bind for øjnene, kan på den måde være et problem. Som en af præsterne siger: lukker hun blot øjnene for ikke at se, at under alle omstændigheder er det den stærke, der klarer sig, og det kan hun i virkeligheden ikke gøre noget ved ?

Jeg mener ikke, man skal henfalde til resignation. Jeg vil stadigvæk gøre et menneskesyn gældende, der vender sig imod "survival of the fittest" som samfundets grundprincip, og det gælder både indenfor det medicinske og det juridiske område. "Survival of the fittest" er naturens, men ikke kulturens orden.

Agtelsen

For mig er vor kulturkreds' grundbegreb *agtelsen*. Her er det meget afgørende at tilføje, at for at agte andre, må man også kunne agte sig selv. Den, der ikke agter sig selv, er heller ikke i stand til at agte andre. Uden gensidig agtelse bliver livet blandt mennesker et helvede af mistænksomhed, misundelse og nedrigthed.

Selvagtelse er ikke det samme som indbildskhed, det er nærmest det modsatte. I Shakespeares Kong Lear udspringer hele plottet af, at den gamle Kong Lear er en indbildsk nar, der optræder på en måde, så han ikke gør sig fortjent til andre menneskers agtelse. Og han ender med at blive dybt fornedret. Men der er nogle, der fastholder agtelsen for kongen, ikke vil acceptere, at han bliver berøvet og selv berøver sig sin værdighed: hans yngste datter, hans gamle lensmand, nogle fattige tjenestefolk. Deres agtelse genrejser kongen midt i hans store elendighed.

Men det menneske, der ikke møder agtelse, bukker enten under eller tvinges til at sætte sig til modværge, måske indtil desperation. Som jeg har sagt ovenfor, er straf i sig selv et udtryk for agtelse; men det indebærer ikke, at en hvilken som helst form for straf er respektfuld. Jeg har hørt eksempler på folk, der bliver uendeligt krænkede, simpelthen fordi de bliver straffede, og dem kan man se bort fra. Men man kan ikke se bort fra, at undertiden bliver opholdet i arresten eller fængslet alligevel til en krænkelse. Min kone var en overgang vikar som arrestuspræst. Da hun forud for et besøg bankede på en celledør, sagde en af betjentene: Det behøver du ikke, gå bare lige ind. Det skal understreges, at han var en decideret undtagelse på stedet. Men hendes oplevelse ved den lejlighed var, at han krænkede ikke bare fangen, han krænkede også hende og sig selv. Det må vi prøve at værge os imod - nedværdiger vi et menneske, nedværdiger vi ikke blot ham eller hende, men i virkeligheden også os selv. Og for hver gang det sker, kommer kynismen, som er agtelsens antipode, et skridt nærmere.

Jeg kan her ikke lade være med at tænke på endnu en beretning fra Dostojevskijs fangeophold. Der er i virkeligheden tale om en barndomserindring, men sammenhængen, hvori den fortælles, er betydningsfuld; Dostojevskij beretter, at denne erindring dukkede op hos ham på en af de sorteste dage af hans sibirske fangenskab, en anden påskedag, hvor fangerne efter påskedagens ustyrlige drikkeri efterhånden havde mistet det meste af deres menneskelige værdighed, en dag, hvor nihilismen og menneskeforagten var en nærliggende fristelse.

Liggende på fangebriksen kommer han da til at tænke på en lille episode fra hans niende år. Hans mor var død, forholdet til faderen var tvetydigt, fordi drenge godt kunne se, at faderen var fortrukket og hensynsløst brutal overfor sine

livegne bønder. Det er under slutningen af opholdet på sommergodset, hvor drengen strejfer rundt for sig selv, uden synderlig opsigt, uden at nogen tager sig af ham. Regler og pligter er der intet af, ingen stiller krav til ham, verden er uden grænser indeni ham og udenom ham. Inde i en lille skovtykning hører han pludselig en dag dét råb: DER KOMMER EN ULV! Rædselsslagen, højt skrigende styrter han ud på en mark, hvor der går en livegen bonde, Marei og pløjer. Han griber bonden om armen: "Der kommer en ulv!" gisper han. Men bonden bøjer sig ned over den skræmte dreng og beroliger ham. "Nej, nej, lille ven! hvor skulle den ulv komme fra? Nej, vær ikke bange lille du, det er jo blot noget, der forekommer dig, her er ingen ulv, vist er der ej." Og med sin jordede tykke pegefingert trykker han blidt drengen over læberne. "Nej, du lille, gå du blot igen, jeg ser efter dig og skal nok passe på, at ulven ikke tager dig. Gå blot, Kristus er med dig!" Og han slår kors for drengen med de beskidte fingre.

Denne udannede livegne bonde, Mareis urokkelighed, hans moderlige omsorg og jordbundethed og hans tro bringer virkeligheden tilbage, får den gynge grund under barnets tilværelse til at falde til ro, så han kan gå derfra og igen være tillidsfuld.

Men nu dukker altså erindringen om bonden Marei op i en situation, hvor menneskeforagten, kynismen og nihilismen er ved at besætte forfatteren, og den bliver hans redning, sådan som han selv fremstiller det. Han rejser sig fra briksen og er i stand til at se på sine medfanger og deres beruselse og vildskab med godmodighed og overbærenhed - overbevist om, at enhver af dem kan gemme på en Marei, på urokelig tro på trods af grænsesprængende vildskab, på inderlig medfølelse på trods af råhed og barbariske gerninger.

Udfordringen til os er at skabe et straffesystem, der giver os mulighed for at se det hele menneske i lovbrøderen, gør os i stand til at se hans forbrydelse, men også at se ved siden af og hen over den. Ikke kun for hans skyld, men for fællesskabets skyld, det fællesskab, der er bygget på agtelse.

Retten til en historie

I præsternes beretninger er det et tilbagevendende tema, at de indsattes hidtidige tilværelse er fuld af *brud*. I deres barndom har de måske haft mange fædre, gået på mange skoler, flyttet meget omkring, haft adskillige kærester, indgået i sammenhænge, som hele tiden er blevet brudt. I en artikel fortæller førnævnte fængselspræst Carl Lomholt, at når han aflægger besøg i cellerne kører TV-apparaterne stort set altid på samme kanal, M-TV, den med de utroligt hurtige billedskift. Hans gæt er, at den kanal kan den indsatte bedst selv identificere sig med, "når alt er blevet til historieløse glimt af et nu, hvor der bare skal ske noget."

Vores identitet er knyttet til vores personlige historie. Og ethvert menneske har ret til en historie, til at se sit liv i en sammenhæng. Men hvordan giver man et menneske muligheden for at se en sammenhæng, når sammenhæng er, hvad der mindst af alt er til at få øje på i den pågældendes liv? Her tager jeg ikke i

betænkning at nævne betydningen af kirkens tilstedeværelse i fængslerne. Kirken rummer for en temmelig stor del af de indsatte en, i deres forestilling ganske vist meget spinkel, tråd tilbage til deres tidligste liv - de allerfleste af dem er ganske almindelige folkekirkemedlemmer og dermed døbte. Og kirkens forkyndelse handler jo om, at ethvert menneske på den måde er en del af en meget større historie; individets livshistorie med alle dets brud, fejl og mangler er i kirkens forkyndelse som et accepteret liv taget ind i den store historie, som Gud og mennesker har til fælles, og om hvilken det forjættes, at slutningen bliver god.

I de fleste fængsler deltager ca.25% af de indsatte, der har mulighed for det, i den ugentlige gudstjeneste. Det er en eklatant højere procentdel end hos den øvrige befolkning udenfor. Det kan der være mange grunde til; men en af dem kunne godt være, at med det, der sker i gudstjenesten, knyttes der en sammenhæng i den enkeltes liv og mellem den enkeltes liv og alle andre menneskers liv. Når man sidder inde, er man udenfor det menneskelige samfund. Men i kirken er man indenfor. I kriminal-psykologien tales der undertiden om identifikations-modeller. I kirken har man ikke kun de andre lovbrydere at identificere sig med, dér er man en del af det store alle omfattende menneskelige samfund.

Jeg er nået til ende. Lad mig slutte med en lille legende af science-fiction forfatteren Ursula K. leGuin ("Those who walk away from Omelas"). Jeg plejer at bruge den, når jeg holder foredrag om den menneske-sortering, som er gen-teknologiens yderste perspektiv, men den passer også godt her. Også i spørgsmålet om forbrydelse og straf er der grund til, så langt som muligt at undgå at nogle tilkendes mindre værdi og skal betale for andres lykke

Byen Omelas lå i et land langt borte. Når man nærmede sig den, mødte man folk, som strejfede om i ødemarken udenfor byen. De havde forladt den. Men når man kom ind i byen, var det ikke til at forstå. For i den by var indbyggerne lykkelige mennesker. Alle havde, hvad de havde brug for; der rådede fred og harmoni, menneskene gav plads til hinanden, mænd og kvinder var lykkelige sammen. De var sunde og stærke, velfungerende og harmoniske alle sammen.

Men byen havde en hemmelighed, noget alle vidste, men ingen talte om. Dybt nede i en kælder under byen sad der et barn - lænket og ulykkelig. Al elendighed, al frustration, alt had og misundelse lod man gå ud over det ene barn. Byens viise fædre vidste, at et eller andet sted måtte man bære ulykken og bekymringen og afmagten hen, hvis byen skulle bevare sin fred og sin lykke. Og dette ene barn måtte altså bære det hele, måtte betale prisen for byens lykke. De tusinders glæde for dette ene barns smerte. Men så var der altså enkelte af byens indbyggere, der syntes, at prisen var for stor - det var dem, der forlod Omelas og strejfede om i ødemarken udenfor byen.

Det elitære menneskesyn kunne føre til at vores civilisation blev en sådan by, hvor vi endnu talende om at hjælpe de udsatte og svage (herunder også lovbrydere), alligevel fik dem "anbragt i en kælder under vores moderne civilisation" som dem, der må betale prisen for alt, hvad vi kan. Jeg vil ønske, at det aldrig kommer så vidt.

Tak til arrestuspræsterne Hans Peter Jakobsen, Jens Kvist, Mary Holm Larsen, Niels Refskou og Harry Sørensen samt til fængselspræst Carl Lomholt.

Adresse: Ribe Landevej 37
Postboks 295
6100 Haderslev